

Charakterystyka postu w euchologii okresu przygotowania paschalnego w Mszałe hiszpańsko-mozarabskim z 1991 roku

Characteristics of Fasting in the Euchology of the Paschal Preparation Period in the 1991 Hispanic-Mozarabic Missal

KRZYSZTOF POROŚŁO

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, krzysztof.poroslo@upjp2.edu.pl

Streszczenie: Artykuł stara się w pierwszej kolejności ukazać charakterystykę okresu przygotowania paschalnego rytu hiszpańsko-mozarabskiego, szczególnie w odniesieniu do zarówno praktyki wstrzemięźliwości od mięsa, jak i postu. W tym celu została przedstawiona historia kształtowania się tego okresu liturgicznego w pierwszym tysiącleciu oraz charakterystyczne dla tradycji hiszpańskiej cechy wielkiego postu, które w pewnej części są wspólne z innymi tradycjami liturgicznymi tak Zachodu, jak i Wschodu. Na unikatową teologię postnego okresu przygotowania do Paschy w tradycji wizygockiej wpłynęła także teologia św. Izydora z Sewilli, która odcisnęła swój ślad na hiszpańskiej euchologii mszalne. Sercem artykułu jest zatem prezentacja teologii postu, która wypływa z analizy wielkopostnych oracji *Missale Hispano-Mozarabicum*. Czterdziestodniowy post, na wzór postu Mojżesza, Eliasza i samego Jezusa, jest rozumiany w rycie hiszpańskim jako ofiara składana Bogu i wstawiennictwa za żywymi i zmarłymi, jako lekarstwo na grzechy i skuteczny środek duchowej walki z diabłem, jako narzędzie uświęcenia człowieka i przygotowania go do Paschy, czy w końcu jako przeciwieństwo rajskiego grzechu polegającego na obżarstwie i nieumiejętności poszczenia Adama i Ewy. Okres *quadagesimae* i abstynencja w tym czasie są dziesięciną całego roku, którą każdy chrześcijanin powinien ofiarować Bogu.

Słowa kluczowe: ryt hiszpańsko-mozarabski, wielki post, *quadagesima*, post, abstynencja

Abstract: The author of this article aims to show the characteristics of the Paschal preparation period of the Hispanic-Mozarabic rite, especially with regard to the practice of abstinence from meat and fasting. To this end, the history of the formation of this liturgical period in the first millennium is presented and the characteristic features of Lent in the Spanish tradition which are partially shared with other liturgical traditions of both the West and the East. The unique theology of the Lenten period of preparation for Pascha in the Visigothic tradition was also influenced by the theology of St. Isidore of Seville, which left its mark on Spanish Mass euchology. At the heart of the article, then, is the presentation of the theology of fasting that stems from an analysis of the Lenten orations of the *Missale Hispano-Mozarabicum*. The 40-day fast, following the example of the fasts of Moses, Elijah and Jesus himself, is understood in the Spanish rite as a sacrifice offered to God and intercession for the living and the dead, as a remedy for sins and an effective means of spiritual warfare against the Devil, as an instrument of our sanctification and preparation for Pascha, or, finally, as the opposite of Adam's and Eve's Edenic sin of gluttony and failure to fast. The period of *quadagesimae* and abstinence during this time is a tithe of the entire year that every Christian should offer to God.

Keywords: Hispanic-Mozarabic rite, Lent, *quadagesima*, fast, abstinence

Przez cały okres 40 dni¹ wielkiego postu obowiązywała chrześcijan mozarabów abstynencja od pokarmów mięsnych, zgodnie z *lex visigothorum*, oraz post, który prawdopodobnie polegał na jedzeniu wieczorem jednego posiłku dziennie². Obecnie wspólnotę katolików obrządku mozarabskiego obowiązują dwa dni ścisłego postu zgodnie z Kodeksem Prawa Kanonicznego z 1983 roku (kan. 1251), z tym że post przypisany w rycie rzymskim na Środę Popielcową przenosi się u mozarabów na poniedziałek po niedzieli *in carnes tollendas* z racji na niecelebrowanie w tym rycie Środy Popielcowej.

Celem niniejszego artykułu jest scharakteryzowanie okresu wielkiego postu (*tempus quadragesimae*) rytu hiszpańskiego, uwzględniając historyczne etapy kształtowania się tego okresu w pierwszym tysiącleciu oraz własne elementy celebracyjne tej tradycji liturgicznej (pierwszy punkt). Nie sposób pisać o teologii praktyki postnej w tradycji hiszpańskiej bez odniesienia się do refleksji na temat wstrzemięźliwości u św. Izydora z Sewilli, gdyż w VII wieku odnajdujemy już dojrzałą formę i teologię okresu przygotowania do Paschy (drugi punkt) w rycie wizygockim. Następnie, co stanowić będzie zasadniczy zamysł niniejszego przedłożenia, zostanie zaprezentowana w syntetycznie i tematycznie uporządkowany sposób teologia postu, która wyłania się z analizy eucharystii wielkopostnej *Missale Hispano-Mozarabicum* (trzeci punkt). Owa analiza wyjaśni, dlaczego w tradycji hiszpańskiej dokonało się przejście od *devotio abstinenti* do *disciplina abstinentiae* oraz z jakiego powodu post jawi się w tym rycie jako najważniejszy środek duchowego przygotowania na świętowanie Paschy.

1. Wielki post w rycie hiszpańsko-mozarabskim

1.1. Dwie części wielkiego postu

Okresem liturgicznym rytu hiszpańsko-mozarabskiego przygotowującym do Paschy jest *tempus quadragesimae* (okres Czterdziestnicy), który aktualnie rozpoczyna się niedzielą *in carnes tollendas* przypadającą między 11 lutego a 14 marca (*Prenotandos* 154 [MHM I 55]). Trwa on sześć tygodni. W ostatnim tygodniu, nazywanym Wielkim Tygodniem (*Hebdomada Maior*), dni od Niedzieli Palmowej do czwartku

¹ Precyzyjnie mówiąc, w liturgii hiszpańskiej okres wielkiego postu trwa 42 dni (jeśli liczymy także Wielki Piątek i Wielką Sobotę) lub 40 dni (bez dni Triduum Paschalnego). Odliczając 6 niedziel, które nie są dniami postnymi, wychodzi 36 lub 34 dni postnych.

² *Illatio* środy trzeciego tygodnia wyraźnie zaznacza, że w ciągu całego okresu postu należy spożywać tylko jeden posiłek dziennie po wieczornej modlitwie (*vespertinis orationibus*) (Q346il [MHM I 233]). Odniesienia modlitw *Missale Hispano-Mozarabicum* są podawane za pomocą skrótów zaproponowanych w *Concordantia missalis hispano-mozarabici*, gdzie poszczególne ich elementy oznaczają: Q – *tempus quadragesimae*; liczba – kolejny numer porządkowy oracji; ad – *Oratio Admonitionis*; al – *Alia*; ap – *Ad Pacem*; bn – *Benedictio*; il – *Illatio*; od – *Ad Orationem Dominicam*; pg – *Post Gloriam*; pn – *Post Nomina*; pp – *Post Pridie*; ps – *Post Sanctus*.

wieczora są wliczane do okresu postnego, zaś od czwartku wieczorem należą do Triduum Sacrum. Okres ten tradycyjnie jest dzielony na dwie części: część pokutną, która trwa do soboty trzeciego tygodnia, i część pasyjną, którą rozpoczyna czwarta niedziela nazywana „niedzielą środka przed Paschą” („in mediantie die festo”). W pierwszej części formularze mszalne i czytania koncentrują się na pokucie za grzechy i nawróceniu, czemu mają służyć trzy duchowe środki: modlitwa, jałmużna i przede wszystkim post.

Równocześnie, jak zauważa Jordi Pinell, pierwsza część do dzisiaj zachowała pierwotny charakter tego okresu w liturgii hiszpańskiej, którym była długa opowieść o historii zbawienia. W liturgii słowa czyta się wtedy w formie *lectio continua* lub *semicontinua* chociażby Księgę Rodzaju, następnie dalszą część Pięcioksięgu oraz sporą część ksiąg historycznych (Pinell 1998, 281). W ogóle wielki post mozarabski można by nazwać „okresem słowa” ze względu na to, że liturgia słowa zostaje w tym czasie poszerzona do czterech czytań. Pierwsze czytanie, którym zasadniczo jest *Prophetia* (pochodzi najczęściej z tekstów prorockich), zostaje zastąpione lekturą mądrościową oraz drugim czytaniem historycznym (z wyjątkiem pierwszej niedzieli, kiedy czytana jest tylko lektura historyczna). Również śpiew po lekturach starotestamentalnych w okresie postu, z wyjątkiem niedziel, zostaje zmieniony: tradycyjne *Psallendum* (mające charakter rzymskiego *Graduale*) zostaje zastąpione przez pokutne *Threni*, które pochodzą z Księgi Lamentacji, Księgi Izajasza i Księgi Hioba (por. *Prenotandos* 36 [MHM I 24]; Roszak 2015, 122; Cánovas 2020, 78). Następnie czytany jest fragment listów Pawłowych lub katolickich (tzw. *Apostolus*) oraz proklamowana jest Ewangelia, która stanowi punkt kulminacyjny liturgii słowa. W rycie hiszpańskim nadaje się również niedzielom nazwy, które pochodzą od perykop Ewangelii Janowej wtedy proklamowanych (z wyjątkiem pierwszej niedzieli nazywanej „niedzielą abstynencji od mięsa”; w tę niedzielę nie czyta się perykopy z Ewangelii według św. Jana, ale według św. Mateusza): druga niedziela Samarytanki; trzecia niedziela niewidomego od urodzenia; czwarta niedziela w połowie świąt; piąta niedziela Łazarza; szósta niedziela – Niedziela Palmowa³.

Druga część okresu Czterdziestnicy, nazywana w niektórych źródłach *De traditione Domini* (OV 705), nie rezygnując z tematów części pierwszej, wprowadza wiernych w misterium paschalne męki i śmierci Chrystusa Pana (*Prenotandos* 154 [MHM I 55]). Jeśli chodzi o euchologię, to każda niedziela okresu Czterdziestnicy posiada własny formularz mszalny (piąta niedziela nawet dwa). W dni powszednie pierwszej części w mszale znajdują się formularze poniedziałku, środy i piątku (we wtorki, czwartki i soboty używa się formularza z dnia wcześniejszego), zaś w drugiej części każdy dzień tygodnia z wyjątkiem soboty (wtedy używa się formularza piątkowego) posiada własną Mszę Świętą. Ta organizacja formularzy mszalnych okresu

³ W liturgii hiszpańskiej widać wyraźny związek między czytaniem a euchologią. Zob. więcej: Asurmendi 1996; Ivorra 2012.

wielkiego postu zbliża liturgię hiszpańską do liturgii rzymskiej, która jako pierwsza wprowadziła w okresie postu Msze Święte każdego dnia (Taft 2014, 120–121).

1.2. Krótka historia kształtowania się wielkiego postu w liturgii hiszpańsko-mozarabskiej

José Janini w swoim studium *Cuaresma visigoda y carnes tollendas* stwierdza, że historię kształtowania się praktyki wielkopostnej w liturgii hiszpańskiej (IV–VIII wiek) można podzielić na cztery etapy:

- 1) Post niezorganizowany w ciągu 40 dni przed Wielkim Piątkiem.
- 2) Celebracja *introitum quadragesime* i druga część wielkiego postu o charakterze bardziej penitencjalnym.
- 3) Organizacja czasu 36 dni postnych jako dziesięciny roku (bez liczenia niedziel).
- 4) Niedziela *in carnes tollendas* z czterdziestoma kolejnymi dniami abstinencji od mięsa od poniedziałku pierwszego tygodnia (Janini 1961, 15).

Pierwszym pisany źródłem historycznym, w którym odnajdujemy zaczątkową formę okresu Czterdziestnicy, jest kan. 2 Synodu w Saragossie z 380 roku, który zabrania poszczenia w niedziele oraz nakazuje przychodzić do kościoła w *quadragesimarum die* (CVHR 16; SCL 293*). Zapis ten wcale nie jest łatwy do interpretacji. Niektórzy bardzo optymistycznie widzą w nim już utrwaloną w IV wieku w hiszpańskim Kościele formę wielkopostnego przygotowania do Wielkanocy. Inni, bardziej krytycznie czytający ten zapis, raczej dopatrują się w nim antypryscylianśkiej normy, która jasno przypomina, iż radykalni asceci nie mogą pościć w niedziele oraz że w ramach przygotowania do Paschy powinni przychodzić do kościoła, a nie przebywać wtedy wyłącznie w swoich pustelniach (*cubiculorum ac montium*). Spora dyskusja dotyczy również niejednoznaczności zapisu w źródłach: czy chodzi o przychodzenie do kościoła codziennie przez 40 dni (*quadragesimarum diebus*), czy raczej czterdziestego dnia (*quadragesimarum die*), co by się zdawało bardziej zrozumiałe. Wydaje się jednak, iż w Hiszpanii czwartego wieku obowiązuje podobna praktyka jak ta, którą znajdujemy u św. Hieronima (por. Janini 1958), a mianowicie, że w tym okresie czterdziestodniowy post jest jeszcze fakultatywny, a radykalne jego przestrzeganie dotyczy raczej mnichów i ascetów (por. Janini 1961, 16–18).

Drugim ważnym dla naszego tematu źródłem synodalnym jest kan. 9 II Synodu w Bradze z 572 roku (CVHR 99), w którym ustanowiono trzy dni błagalne przygotowujące do początku wielkiego postu (tzw. *litaniae*)⁴. Praktykę tę zawdzięczamy przede wszystkim św. Marcinowi z Dumio, apostołowi królestwa Swebów, który

⁴ Ten sam kan. 9 II Synodu w Bradze nakazuje biskupom anuncjowanie po Ewangelii uroczystości Epifanii daty Paschy, a dokładnie daty rozpoczęcia wielkiego postu, aby nikt nie zignorował początku okresu, w którym należy pościć.

pozostawał w tej kwestii – jak wskazuje Janini – pod wpływem rzymskiej praktyki z czasów papieża Gelazjusza I (Janini 1961, 20). Owe triduum składało się z procesji wokół kościoła, w czasie której śpiewano psalmy. Trzeciego dnia owego *introitum quadragesimae*, po odprawieniu Mszy Świętej, następowało rozesłanie wiernych i ekshortacja, aby pamiętali o kontynuowaniu postu przez resztę dni wielkiego postu oraz by *mediante quadragesima ex diebus viginti* przyprowadzili do kościoła dzieci, które mają być na Paschę ochrzczone – przez rytuał egzorcyzmów miały one otrzymać oczyszczenie. Szereg późniejszych źródeł liturgii hiszpańskiej potwierdza, że owa praktyka galicyjska wpłynęła również na kształtowanie się okresu wielkopostnego w liturgii hiszpańsko-mozarabskiej (Janini 1961, 23–25). Antyfonarz liturgii hiszpańskiej wykazuje, iż w sobotę *in vicesima* następowała owa prezentacja dzieci, które miały być ochrzczone w najbliższą Paschę, zaś w niedzielę *in vicesima*, która z czasem stanie się niedzielą *Mediante die festo*, dokonywano pierwszego egzorcyzmu (Janini 1961, 24). Owe nazewnictwo soboty i niedzieli wskazuje, że dość szybko w liturgii hiszpańskiej dokonał się podział okresu wielkiego postu na dwie równe części po dwadzieścia dni, gdzie druga część będzie miała charakter bardziej pasyjny (nazwa oficjum: *de traditione Domini*) i penitencjalny (Janini 1961, 24–25).

W epoce wizygockiej dokonały się kolejne przekształcenia praktyki postnej w celu ostatecznego ukształtowania się tego zwyczaju. Oprócz teologii św. Izydora, o której więcej powiemy w dalszej części artykułu, najważniejszym będzie kan. 9 VIII Synodu w Toledo z 653 roku. W VII wieku dokonuje się przejście z dobrowolnej praktyki postnej w okresie przygotowania do Paschy do postu obowiązkowego i wymaganego przez prawo, w pierw w odniesieniu do Wielkiego Piątku, a później całego okresu *quadragesimae*. Janini (1961, 34–43) wskazuje, że pierwotna praktyka postna w Kościele hiszpańskim miała charakter zalecanej, ale dobrowolnej *devotio abstinenti*, bez kodyfikacji w postaci obowiązującego prawa ze wskazaniem zakazanych przez Kościół potraw. Kościół hiszpański wydawał pierwsze regulacje praktyki postnej w związku z kwestią herezji pryscylińskiej i przesadnym poszczeniem, które miało być wyrazem negatywnego stosunku do ludzkiej cielesności. Stąd też Kościół hiszpański był bardzo ostrożny w kwestii właściwego rozumienia postu, który nie mógł być wyrazem gnostyckich tendencji antycielesnych (por. Janini 1961, 36). Najstarsze teksty liturgii hiszpańskiej będą raczej wskazywać, że ważniejszą od abstynencji pokarmowej jest abstynencja od grzesznych czynów (Janini 1961, 41).

W duchu owej *devotio abstinenti* powstał kan. 8 IV Synodu w Toledo z 633 roku, któremu przewodniczył św. Izydor z Sewilli (CVHR 193). Kanon ten dotyczy postu w Wielki Piątek i stara się ujednoczyć praktykę w Kościele wizygockim, gdzie zauważano nadużycie polegające na tym, iż niektórzy wierni przerywali post w Wielki Piątek w godzinie nony i obficie spożywali wtedy posiłki („ab hora nona ieiunium solvunt convivii abutuntur”). Kanon nakazuje pościć tego dnia aż do zachodu Słońca i wieczornego oficjum z modlitwami o przebaczenie („indulgentiae”). Owa ujednolita praktyka brała się prawdopodobnie stąd, że dla wiernych germańskiego

pochodzenia głównym posiłkiem było południowe *prandium*, które w dni postne pomijali i spożywali ok. trzeciej po południu posiłek zwany *convivium*. To był zaś dla mieszkańców rzymskiego pochodzenia najważniejszy posiłek, przyjmowany dopiero po zachodzie Słońca. Synodalny kanon starał się ujednoczyć tę praktykę. Widać tu jednak, że jeżeli nawet w Wielki Piątek wierni wcześniej przerywali post, to prawdopodobnie musiało to być powszechną praktyką przez cały okres postny.

Dlatego też 20 lat później decyzją VIII Synodu w Toledo wprowadzono nowe prawo dotyczące postu w okresie *quadragesimae*. Odtąd abstynencja od mięsa nie miała już być tylko zalecaną praktyką pobożnościową, ale dla poddanych króla Receswinta stała się nakazem prawa pod groźbą kary.

Kanon 9 VIII Synodu w Toledo występuje przeciwko nadużyciu polegającemu na poddaniu się obżarstwu w okresie wielkiego postu bez dochowywania abstynencji od mięsa w tym czasie. Argumentacja nawiązująca do św. Grzegorza Wielkiego (Gregorius Magnus, *Homilia* 16,5 [PL 76, 1137]) wskazuje na dwa motywy tej abstynencji (CVHR 282):

- obżarstwo jest przeciwne cnocie religii;
- w czasie wielkiego postu, który jest ofiarowany Bogu jako dziesięcina z całego roku, człowiek – złożony z 4 elementów – powinien 4 razy po 10 (40 dni) czynić pokutę za przekroczenie Dekalogu („quattuor elementis formatus propter transgressionem decalogi quater decies convenienter adfligitur”).

W końcu synodalny kanon podaje karę, jaką należy wymierzyć każdej osobie, która „bez nieuniknionej konieczności, bez wyraźnej choroby lub niemożności ze względu na wiek odważy się spożywać mięso w dniach wielkiego postu”. Kara składała się z trzech elementów:

- odsunięcie od świętowania Paschy;
- brak możliwości przyjęcia Komunii Świętej w Paschę;
- konieczność walki z obżarstwem przez całoroczne powstrzymanie się od spożywania mięsa ze względu na to, że zapomniano o prawie wstrzemięźliwości w święte dni.

W ten sposób w 2. poł. VII wieku dokonało się w liturgii wizygockiej przejście od dobrowolnej *devotio abstinenti* do *disciplina abstinentiae* (por. Janini 1961, 46–47). Potwierdzają to niektóre oracje mszalne, które wprost mówią o prawie wstrzemięźliwości⁵: „Drodzy bracia, poświęćmy ten pierwszy dzień wielkiego postu na przestrzeganie ustanowionych praw wstrzemięźliwości” („constitutatas abstinentiae leges”) (LMS 327; Q241ad [MHM I 183]⁶). Mimo tego że post został nakazany prawem, liturgia hiszpańska nadal wzywa do przyjęcia go w duchu, nie zaś tylko

⁵ Zob. oracje: Q241ad, Q297ad, Q393ps.

⁶ Jeśli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenie polskie tekstów oracji jest własne.

w wierności literze prawa: „quo spiritaliter suscipientes praedictae abstinentiae tempus” (LMS 319; Q229a [MHM I 177]).

Konsekwencją tej zmiany będzie również to, że w czasach Juliana z Toledo (ok. 680–690) niedziela *introitum quadragesimae* stanie się celebracją *in carnes tollendas* (Janini 1961, 22–23), czemu – zgodnie z kan. 2 XVII Synodu w Toledo z 694 roku – towarzyszył obrzęd zamykania basenu chrzcielnego na okres wielkiego postu i pieczętowania go za pomocą biskupiego pierścienia (CVHR 528–29). Ponowne otwarcie sadzawki chrzcielnej na Paschę oznaczało „otwarcie misterium Zmartwychwstania Pańskiego, przez które otworzyła się brama życia dla człowieka, który zmartwychwstaje z Chrystusem w chwale Boga, ponieważ był współpogrzebany przez chrzest w śmierci Chrystusa” (CVHR 529; tł. własne).

1.3. Elementy charakteryzujące mozarabski wielki post

Od okresu wizegockiego w czasie niesporów niedzieli *in carnes tollendas* dokonuje się uroczystego pożegnania z aklamacją *Alleluja*, której nie śpiewa się aż do Wigilii Paschalnej⁷. Od poniedziałku pierwszego tygodnia w śpiewie *Laudes* po Ewangelii pomija się *Alleluja*. Mozarabskie teksty liturgiczne wskazują, że ten radosny śpiew *Alleluja* niejako „ściąga chwałę Bożą na ziemię i czyni ludzi uczestnikami szczęścia wiecznego” (Roszak 2015, 229).

Sama niedziela *in carnes tollendas* ma jeszcze charakter świąteczny, a pierwszym właściwym dniem postu jest następujący po niej poniedziałek, stąd nazywany jest „poniedziałkiem postu”⁸. Wiąże się to również z faktem, że chociaż w starożytnej liturgii hiszpańskiej nie istniała Środa Popielcowa, to znajdujemy w mszale kard. Cisnerosa z 1500 roku (*Missale mixtum*) formularz Mszy Świętej *feria IV in capite ieiunii* (PL 85, 288–96) oraz *Breviarum gothicum* tak samo zatytułowane oficjum (PL 86, 246–58). Z racji, iż oficjum nie zostało odnowione po Soborze Watykańskim II, używane nieustannie *Breviarum gothicum* zawiera niedzielę przedpostną nazywaną wcześniej *ante carnes tollendas*, a od XVI wieku *ante diem cineris* (PL 86, 243–46), ze względu na wprowadzenie wtedy w rycie hiszpańskim Mszy Świętej w środę z obrzędem nałożenia na głowy popiołu (Cánovas 2020, 70; Ivorra 2017, 145–46). Widzimy zatem, że w aktualnym rycie hiszpańskim nie ma pełnej zgodności między mszałem a brewiarzem.

⁷ Kan. 11 IV Synodu Toledańskiego z 633 roku zakazuje śpiewu *Alleluja* w okresie Czterdziestnicy: „We wszystkie dni wielkiego postu, ponieważ nie jest to czas radości, ale smutku, nie powinno się śpiewać *Alleluja*; ponieważ wtedy trzeba raczej domagać się płaczu i postu, przyodziać ciało w proch i popiół, osłabić nastrój smutkiem, zamienić radość w smutek, aż nadejdzie czas zmartwychwstania Chrystusa, kiedy wypada radośnie śpiewać *Alleluja* i zamienić smutek w radość” (CVHR 195; tł. własne). Janini uważa, że ów dekret wyszedł spod ręki św. Izydora z Sewilli (Janini 1961, 29). Zob. więcej Brou 1951, szczególnie 38–43, 52–55.

⁸ Por. formularz *Missa ieiunii de II feria inchoante Quadragesima* w *Liber sacramentorum* z Toledo (Férotin 1995, kol. 156). Zob. również formularz w: MHM I 183.

Pomimo że aktualny *Missale Hispano-Mozarabicum* nie zawiera już obrzędów katechumenalnych, euchologia do dzisiaj posiada ślady przygotowania chrzcielnego. W praktyce pastoralnej mozarabskich parafii w Toledo nadal sprawuje się obrzędy przygotowania do chrztu według dawnej tradycji. Wspominaliśmy już chociażby o ewangeliach katechumenalnych (Samaritanka, niewidomy od urodzenia oraz Łazarz), które do dzisiaj zostały zachowane w rycie hiszpańskim. Wspomnijmy tylko, że na zakończenie ewangelii „niedzieli w połowie świąt” następuje pierwszy egzorcyzm nad katechumenami (por. Janini 1961, 24), zaś w Niedzielę Palmową między śpiewem *Psallendum* a lekturą *Apostolus* ma miejsce obrzęd *Traditio symboli* (Cánovas 2020, 77).

Tradycja hiszpańsko-mozarabska pielęgnuje również zasadę, że w okresie wielkiego postu nie celebruje się żadnego innego święta Pańskiego albo ku czci świętych. Nawet uroczystość Zwiastowania Pańskiego nie jest obchodzona – jak w tradycji rzymskiej – 25 marca, ale w formie uroczystości *Sanctae Mariae* 18 grudnia, które to święto jest najstarszym świętem maryjnym liturgii hiszpańskiej (Porosło 2024, 657–60). Kanon 6 X Synodu Toledańskiego z 656 roku uznał obchodzenie uroczystości Zwiastowania w okresie postnym i przygotowania Paschy za coś niestosownego, w dużej mierze ze względu na jej mariologiczną interpretację. Uznano, iż nie powinno się w okresie paschalnym przysłać misterium męki, śmierci i zmartwychwstania Pana żadnym innym obchodem ku czci świętych⁹. Dlatego nakazano obchodzić święto poczęcia Jezusa Chrystusa w łonie Maryi na osiem dni przed uroczystością Narodzenia Pańskiego. Również święto Katedry św. Piotra obchodzi się w liturgii hiszpańskiej tylko w te lata, w które pierwsza niedziela wielkiego postu przypada po 22 lutego (*Prenotandos* 154 [*MHM* I 55]).

Chociaż niedziele okresu przygotowania do Paschy w liturgii hiszpańskiej mają charakter świąteczny, a nie postny, to jednak również w euchologii tych dni od czasu do czasu znajdziemy zachęty do wytrwałości w tej praktyce duchowej. Szczególnie dotyczy to czwartej niedzieli w połowie okresu postnego, gdzie aż w czterech modlitwach prosi się o siły do dokończenia postu. Temat postny odnajdziemy ponadto w alternatywnym formularzu piątej niedzieli. W pozostałe niedziele temat postu nie pojawia się w euchologii.

2. Teologia postu u św. Izydora z Sewilli

Mimo że bardzo trudne czy wręcz niemożliwe jest bezpośrednie wykazanie autorów poszczególnych oracji formularzy rytu hiszpańsko-mozarabskiego, to wiemy, iż

⁹ CVHR 308–9: „non potest celebrari condigne, quum interdum quadragesimae dies vel Paschale festum videtur incumbere in quibus nihil de sanctorum solemnitatibus”.

okresem wielkiej kreatywności w powstawaniu euchologii był czas wizygocki. Autorzy tacy jak: Leander z Sewilli, jego brat Izydor z Sewilli czy trochę później Julian z Toledo zaliczani są do najważniejszych kompozytorów oracji hiszpańskich. Bez wątplenia w VII wieku znajdujemy już zasadniczo ukształtowaną strukturę rytu hiszpańskiego i jest to bardzo prawdopodobne, że również teologia euchologii ma już swoją dojrzałą postać. Świadczyć może o tym teologia postu, jaką dostrzegamy w pismach św. Izydora z Sewilli, której refleksy będziemy odnajdywać również w analizowanych dalej formularzach wielkopostnych rytu hiszpańskiego.

Hiszpański biskup sporą część swojego najważniejszego dzieła o liturgii *De ecclesiasticis officiis* poświęca tematowi postu – aż siedem rozdziałów (I, 37–43 [PL 83, 771–76]). Janini dokonał dość skrupulatnego studium, aby wykazać źródła, z których korzystał Izydor, przedstawiając swoją teologię postu (Janini 1961, 26–28). Wśród nich można wyróżnić: list św. Augustyna *Ad Ianuarium (Epistula 55, 15–17* [CSEL 34/2, 202–7]), dzieło św. Jana Kasjana *Collationes* (21, 25–26 [CSEL 13, 600–602]), komentarz św. Hieronima do Ga 4,10 (*Ad Galatas II, 4* [PL 26, 377–79]), *Liber de haeresibus* 149 Filastriusza z Brescii (PL 12, 1287B), Homilię 16,5 *in Evangelium* św. Grzegorza Wielkiego (PL 76, 1137C) czy kazania na wielki post św. Leona Wielkiego (*De quadragesima I, 2; III, 1* [PL 54, 264, 272]).

Izydor uważa, że zgodnie z Pismem Świętym należy¹⁰ pościć w czterech okresach: postu Czterdziestnicy (rozd. XXXVII), postu Pięćdziesiątnicy (rozd. XXXVIII), postu siódmego miesiąca (rozd. XXXVIX)¹¹, postu kalend listopadowych (rozd. XL). Dodaje ponadto post kalend styczniowych (rozd. XLI), omawia zwyczaj trzydniowego postu (rozd. XLII) oraz zachęca do postu w inne dni, szczególnie do postu piątkowego na pamiątkę śmierci Pana oraz postu sobotniego dla upamiętnienia złożenia Jego ciała w grobie (rozd. XLII)¹².

W najbardziej nas interesującym rozdziale XXXVII Izydor podkreśla, że post okresu *quadagesimae* ma swój początek w postach Mojżesza, Eliasza i Jezusa, które trwały 40 dni, co wskazuje na pełną zgodność między Ewangelią a Prawem

¹⁰ Zob. Za 8,19: „Tak mówi Pan Zastępów: Post z czwartego, post z piątego, post z siódmego i post z dziesiątego miesiąca niech się zamieni dla narodu judzkiego w radość, wesele i święto przyjemne”. Post w czwartym miesiącu odbywał się na pamiątkę zdobycia Jerozolimy, w piątym – dla upamiętnienia zburzenia świątyni, w siódmym – na pamiątkę zamordowania Godoliasza, w dziesiątym – ze względu na początek oblężenia Jerozolimy.

¹¹ Izydor nawiązuje tu do postu żydowskiego związanego ze Świętem Namiotów oraz Świętem Prześlągania, który był nazywany postem siódmego miesiąca. Wskazuje on na to, że w Kościele katolickim obchodzony jest analogiczny post 10 dnia września. U Izydora oczywiście odnajdujemy ślad tradycji hiszpańskiej analogicznej do rzymskiej tradycji tzw. suchych dni (*quatuor tempora*), czyli czterech postów sezonowych znanych już w IV wieku. Były one wyznaczane co kwartał, w powiązaniu z ważnymi momentami roku liturgicznego (pierwsza niedziela wielkiego postu, Pięćdziesiątnica, święto Podwyższenia Krzyża Świętego oraz pierwsza niedziela adwentu), mniej więcej na początku każdej zmiany pory roku. Zob. Nadolski 2006, 327–28.

¹² Szczegółowe omówienie wszystkich tych rodzajów postu, które wymienia w swoim dziele św. Izydor z Sewilli, można znaleźć w: Kordel 1935, 149–60.

i Prorokami. Słuszność postu w tym czasie łączy z bliskością wspomnienia Męki Pańskiej, zaznaczając, że wstrzemięźliwość jest znakiem umartwionego życia. Wiąże jednak post cielesny z postem duchowym, kładąc nacisk na to, że chodzi również o powstrzymywanie się od światowych pochlebstw i karmienie się jedynie manną, czyli duchowymi przykazaniami (37,1–2 [PL 83, 771–72]).

Jeszcze ciekawsze są dwa kolejne uzasadnienia dla symboliki 40 dni postu w tym okresie. U biskupa Sewilli możemy odnaleźć coś na wzór numerologii, gdyż tłumaczy on symbolikę swoistego równania: $40 = 4 \times (7 + 3)$. Liczba 10 (*denar* – jak ją nazywa Izydor) jest według niego symbolem doskonałości i błogosławieństwa, ponieważ wskazuje na cyfry: 7 – symbol stworzenia i 3 – jedność Trójcy. Cyfra 4 natomiast odnosi się do 4 wiatrów, 4 żywiołów oraz 4 zmieniających się pór roku. W końcu zaś, podsumowuje biskup Sewilli, 4 dziesiątki dają liczbę 40, co ma oznaczać wezwanie do poszczenia i powstrzymywania się przez tyle dni od rozkoszy (37,3 [PL 83, 772]).

Drugie wyjaśnienie hiszpańskiego ojca Kościoła odwołuje się do biblijnej tradycji dziesięciny, w której Bogu oddawano dziesiątą część wszystkich zbiorów. Izydor wskazuje, że 40 dni wielkiego postu, jeśli od nich odliczymy niedziele jako dni niepostne, stanowi 36 dni postu będących dziesięciną z 365 dni roku. Według Izydora okres przygotowania paschalnego stanowiłby zatem coroczną ofiarę składaną Bogu jako swoistą dziesięcinę, w której człowiek poświęcający się przez cały rok sprawom świeckim, przyjemnościom i interesom tę 1/10 część roku oddaje szczególnie Panu (37,4–5 [PL 83, 772–73]). Mówiąc o okresie postu jako dziesięciny, biskup Sewilli odwołuje się do św. Kasjana (CSEL 13, 600) oraz św. Grzegorza Wielkiego (PL 76, 1137C; Janini 1961, 27). Janini wyprowadza z tego faktu wniosek, że Kościół hiszpański w epoce Izydora przyjął model gregoriański okresu postnego, który jest złożony z 6 tygodni: z 36 dni postnych i niedziel jako dni niepostnych (Janini 1961, 28).

W dziele *De ecclesiasticis officiis* znajdujemy wyjaśnienie sensu postu przygotowującego do Paschy oraz symbolikę 40 dni. Więcej praktycznych uwag, jak należy pościć, a także teologię postu jako praktyki życia duchowego odnajdziemy w 44 rozdziale II księgi *Sentencji*, który jest zatytułowany *O umiarkowaniu w jedzeniu i w picciu* (ŻMT 66, 135–38 [PL 83, 651–54]).

Izydor wskazuje na ścisły związek postu i modlitwy, dzięki której post wznosi się do nieba, jednoczy nas z Bogiem (II, 44, 1.4 [PL 83, 651]) i pozwala poznać Jego tajemnice (II, 44, 2 [PL 83, 651]). Post musi się też wiązać z dobrymi czynami, ponieważ „ci, którzy powstrzymują się od jedzenia, a postępują niegodziwie, naśladują demony, które nie spożywają pokarmu, a pełne są nikczemności” (44,8 [ŻMT 66, 136–37; PL 83, 652]). Podkreśla on tym samym znaczenie postu jako skutecznego środka duchowego do walki z zakusami demona (44,3 [PL 83, 651]). Hiszpański biskup dużo uwagi poświęca zagadnieniu obłudy i faryzeizmu w poszczeniu, potępiając post na pokaz dla wzbudzenia ludzkiego podziwu (44,5 [PL 83, 651]) czy posiadania opinii świętego (44,6 [PL 83, 651–52]), gdyż taki post nie podoba się Bogu, który nagradza post odbywający się w ukryciu (44,7 [PL 83, 652]). Izydor zaznacza

również, że zasługuje na pogardę praktyka objadania się albo smakowania przysmaków wieczorem po dniu postu, kiedy już post został zakończony, aby z nadatkiem „uzupełnić” to, co straciliśmy w ciągu dnia, poszcząc (44,10–12 [PL 83, 652]). W końcu kilka punktów rozdziału poświęca cnotce roztropności w poszczeniu, ponieważ nie można stosować nadmiernej wstrzemięźliwości, która tak osłabiłaby ciało człowieka, że szkodziłoby to jego zdrowiu albo odebrało siły do spełniania obowiązków i czynienia dobra (44,13–15 [PL 83, 652]): „Nic ponad miarę, gdyż wszystko, co czynimy z zachowaniem umiaru i opanowaniem, jest zbawienne, natomiast wszystko, co nadmierne i zbyteczne sprowadza zgubę oraz gasi towarzyszącą mu gorliwość” (44,16 [ŻMT 66, 138; PL 83, 652–53]).

3. Tematy teologiczne dotyczące postu w liturgii hiszpańskiej

Niniejszy paragraf poświęcony jest teologii postu, którą możemy wyczytać z euchologii okresu przygotowania Paschy w aktualnym mszale liturgii hiszpańsko-mozarabskiej. Po analizie terminologicznej zostaną wskazane najważniejsze i najczęściej występujące tematy teologiczne dotyczące znaczenia praktyki postnej.

3.1. Terminologia

Dwie najważniejsze rodziny terminów dotyczących praktyki postnej w liturgii hiszpańskiej są związane z czasownikami *abstineo* oraz *ieiuno*. Pierwszy, oznaczający „powstrzymywać się od czegoś”, we wszystkich odmianach występuje jedynie 6 razy, zawsze w tekstach *quadragesimae* (CMHM 262). Pochodzący od niego termin *abstinentia*, określający „powstrzymywanie się od czegoś, powściągliwość” (Plezia 1959, 19), we wszystkich przypadkach występuje w *Mszale hiszpańsko-mozarabskim* 94 razy, z czego 83 razy w euchologii wielkiego postu (CMHM 262).

Czasownik *ieiuno* oznaczający „pościć, powstrzymywać się od czegoś” znajdujemy w euchologii hiszpańskiej 42 razy, w tym w tekstach *quadragesimae* 35 razy (CMHM 559). Pochodzące od niego terminy: *ieiūnus*, *-a*, *-um* oraz *ieiunium*, rozumiane jako „post, chudość, jałowość, wstrzemięźliwość, odmawianie sobie czegoś” (Plezia 1998, 14–15), występują we wszystkich odmianach 219 razy, z czego aż 198 razy w euchologii wielkiego postu (CMHM 559–60).

3.2. Czterdziestodniowy post Mojżesza, Eliasza i Jezusa

Jednym z najczęstszych tematów teologicznych dotyczących postu w euchologii hiszpańskiej jest ukazanie źródła praktyki wielkopostnej w czterdziestodniowym

poście Mojżesza, Eliasza i Jezusa¹³. Do tego tematu nawiązywał, jak pokazywaliśmy wyżej, także św. Izydor. Już na samym początku wielkiego postu, w pierwszą niedzielę, w jednej z pierwszych oracji wierni słyszą wezwanie do postu na wzór wspomnianej trójki. Wpierw jest ukazany przykład prawodawcy Mojżesza, który przez 40 dni żywił się jedynie słowem, które pochodziło od Boga. Następnie przywołany jest przykład proroka Eliasza, który mocą jednego posiłku szedł na wysoką górę, aby otrzymać ze „świętych ust” zapowiedź zbawienia dzieci Izraela. W końcu jako trzeci ukazany jest post samego Pana, Jezusa Chrystusa, który przez 40 dni pokonywał na pustyni wszystkie pokusy diabelskie (por. Q228ad [MHM I 176–77]). Inna oracja powie wręcz, że „książę śmierci nie znalazł w Nim [Jezusie] niczego, co należałoby do niego, ponieważ Pan zawsze wiedział, jak praktykować uzdrawiający post” (Q256il [MHM I 189])¹⁴.

Dzięki postowi, jak czytamy w *Alii* piątku czwartego tygodnia, Mojżesz został uznany wiernym przyjacielem Boga, Eliasz został wzięty do nieba, zaś Jezus pokonał nieprzyjacielskiego kusiciela (por. Q422al [MHM I 266]). Stąd też w tym samym formularzu modlimy się o to, aby nikt nie złamał postu ani nim nie pogardził, gdyż kiedy Pan nasz, Jezus Chrystus, przyjdzie, zaspokoi sobą tych, których zastanie czuwających i zapewni ich, że spełnią się w nich obietnice życia wiecznego (por. Q421ad, Q422al [MHM I 265–66]).

Wspomnijmy ponadto *Illatio* piątku drugiego tygodnia, która koncentruje się na 40 dniach i nocach postu Mojżesza podczas otrzymywania od Boga Tory na górze Synaj. Liturgia wskazuje, że Mojżesz nie odczuwał wtedy głodu, ponieważ był karmiony wewnętrznie i podtrzymywany chlebem Bożego słowa. Wolał pozbawić się wówczas cielesnych przysmaków, aby być uzdolnionym do przyjęcia Bożego słowa i otrzymania światła Bożej chwały, które promieniowało na jego obliczu (por. Q312il [MHM I 216]).

Okres wielkiego postu, jak czytamy w *Illatio* wtorku czwartego tygodnia, został uświęcony czterdziestodniowym postem Jezusa na pustyni (por. Q392il [MHM I 254]). Temat postu służył również to wyeksponowania prawdy o dwóch naturach w Osobie Syna Bożego, gdyż oracje wskazują na przykład Jezusa, który mógł pościć przez 40 dni, ponieważ był prawdziwym Bogiem i odczuwał rzeczywisty głód, dlatego że był prawdziwym człowiekiem (por. Q257ps [MHM I 180]): „On, który jest pokarmem dla głodnych, cierpiał głód; On, który nie zna początku ani końca, zaspokoi potrzebujących w życiu wiecznym, a aby przekazać nam swoją nieśmiertelność, On również zechciał stać się śmiertelny” (Q357il [MHM I 237]). Tak właśnie modlimy

¹³ Zob. oracje: Q228ad, Q231ap, Q257ps, Q312il, Q335il, Q346il, Q354al, Q357il, Q392il, Q422al, Q425il, Q448il, Q459il, Q470il, Q471ps, Q492il, Q502il. Oprócz postu Eliasza, Mojżesza i Jezusa wspomniano również: post Jozuego i Dawida (Q335il), posty Jana Chrzyciciela (Q422al), trzy tygodnie postu Daniela (Q492il) oraz motyw odpuszczenia grzechów Niniwitom i zamknięcia paszczy lwów dzięki praktyce postu (Q502il).

¹⁴ Zob. również oracje: Q421ad, Q422al, Q425il.

się w *Illatio* piątku trzeciego tygodnia wielkiego postu. Liturgia, świadoma naszej słabości, mimo wszystko zachęca chrześcijan do wytrwałego naśladowania Jezusa według możliwości naszych własnych sił w nieprzerwanym czterdziestodniowym poście, aby w ten sposób złożyć Bogu miłą ofiarę (por. Q354al [MHH I 235]). Inna *Illatio* wyraźnie podkreśla, że taki post nie jest zasługą ludzkiego wysiłku, lecz darem Bożej łaski (por. Q492il [MHH I 295]).

3.3. Życie słowem, które pochodzi z ust Bożych

Jak już zostało pokazane we wcześniejszym temacie, jednym z najczęstszych motywów teologii postu, do którego nawiązuje liturgia hiszpańska, są słowa, którymi Jezus odparł pierwszą z szatańskich pokus na pustyni, aby przemienił kamienie w chleb: „Nie samym chlebem żyje człowiek, lecz każdym słowem, które pochodzi z ust Bożych” (Mt 4,4)¹⁵. Post cielesny pozwala człowiekowi wierzącemu odkryć, że istnieje ważniejszy pokarm – pokarm duchowy (por. Q347ps [MHH I 233]), słowo, które daje nam Pan. Temat ten jest szczególnie podkreślany w pierwszą niedzielę wielkiego postu, gdyż odnajdujemy go aż w pięciu oracjach tej niedzieli. *Illatio* tej Mszy Świętej stanowi prośbę do Pana o to, by karmił nas duchowym pokarmem, abyśmy znajdowali siły do codziennego życia w słowie Bożym i znajdowali orzeźwienie nie tylko podczas biesiad, ale również poszcząc, bo jak ciała są karmione przysmakami i trunkami, tak dusze są karmione postami i słowem Boga (por. Q232il [MHH I 179]). Liturgia hiszpańska modli się również o to, abyśmy dzięki postowi pełniej odczuli głód sprawiedliwości (por. Q410ad [MHH I 262]) oraz głód ciała Pańskiego i pragnienie krwi Pańskiej, które są słodyczą i radością duszy (por. Q411al [MHH I 262]).

Euchologia hiszpańska mówi również o pokarmie, jakim jest „chleb łez” (*pane lacrimarum*), który spożywamy podczas postu cielesnego, aby zrzuciwszy z siebie starego człowieka, zostać odnowionymi w święto Paschy (por. Q365al [MHH I 240]; Q384od [MHH I 251]).

Ostatecznie euchologia samego Jezusa nazywa pokarmem i napojem dla głodnych i spragnionych (por. Q415ps [MHH I 263]). *Illatio* piątku czwartego tygodnia, koncentrując się na temacie walki, jaką stoczył poszczący Jezus z diabłem na pustyni, równocześnie podkreśla, że ten, który odczuł wtedy głód, sam był tym, który karmił tłumy pokarmem z nieba (por. Q425il [MHH I 268]). Liturgia daje nam ponadto przykład aniołów, którzy chociaż nie spożywają posiłku cielesnego, są karmieni słodyczą (*pasta deliciis*) pochodzącą z wpatrywania się w oblicze Boże (por. Q331ad [MHH I 226]).

¹⁵ Zob. oracje: Q228ad, Q230pn, Q232il, Q234pp, Q237bn, Q245il, Q267il, Q312il, Q335il, Q346il, Q406od.

3.4. Post umartwieniem ciała i duszy

Wspomnieliśmy już wyżej o przeciwstawieniu pokarmu cielesnego duchowemu w euchologii hiszpańskiej. Równocześnie odnajdujemy cały szereg oracji, które wskazują, że post służy zarówno ciału, jak i duszy człowieka¹⁶. Chociażby *Post nomina* poniedziałku drugiego tygodnia wyraża prośbę o to, „aby ciało i duch, umartwione przez post, mogły osiągnąć Twoje [Pana] miłosierdzie” („caro vel anima ieunio castigata”) (Q288pn [MHM I 206]). Inna *Post nomina*, nazywająca obserwację wielkopostną „postem uzdrawiającym”, prosi o to, aby ta praktyka przyniosła poszczącom zbawienie duszy, upokorzenie ciała i odpuszczenie grzechów (por. Q355pn [MHM I 236]). Abstynencja czyni nasze ciała i dusze pokorniejszymi (por. Q416pp [MHM I 264]), zaś osłabienie ciała, wręcz jego zmiażdżenie („afflicta per abstinentiam carne”), ma sprawić, że umysł i dusza staną się miłe Bogu i wzniosą się od ziemi ku niebu (por. Q445al [MHM I 277]). Dlatego też *Alia* środy piątego tygodnia prosi, abyśmy dzięki strzeżeniu praktyki postu osiągnęli nagrodę smakowania chwały wiecznej. Ta sama oracja prosi Boga, aby przez rygor wstrzemięźliwości dokonało się podporządkowanie ciała duszy, która połączy się z Bogiem przez cnoty bojaźni i miłości (por. Q467al [MHM I 285]). Równocześnie modlitwa – jeszcze raz podkreślając integralność osoby ludzkiej – wskazuje, że Bóg znajduje upodobanie w czystym sercu, nienaruszonym ciełe i czystym umyśle (*puritas mentis*). Liturgia hiszpańska wyraźnie akcentuje, że post jest praktyką duchową, która przynosi pożytek zarówno żywym, jak i zmarłym, stając się wobec tych drugich szczególnie formą modlitwy wstawienniczej (por. Q288pn [MHM I 206]).

3.5. Post i grzech pierwszych rodziców

Najbardziej oryginalnym wątkiem mozarabskiej teologii postu jest powiązanie tej praktyki duchowej z grzechem pierwszych rodziców w ogrodzie rajskim. Nie jest to temat nieznany w patrystyce – nawiązuje do niego chociażby Tertulian, Efreem Syryjczyk czy Asteriusz z Amazji (por. Nieścior 2019, 24–26) – jednakże rzadko obecny w liturgii. Euchologia hiszpańska bardzo mocno go rozbudowuje, wskazując, że post został nakazany ludziom od początku świata (por. Q232il [MHM I 179]), bo zostali do niego wezwani już pierwsi rodzice: „Pan Bóg dał człowiekowi taki rozkaz: «Z wszelkiego drzewa tego ogrodu możesz spożywać według upodobania; ale z drzewa poznania dobra i zła nie wolno ci jeść, bo gdy z niego spożyjesz, niechybnie umrzesz»” (Rdz 2,16–17). W tej samej *Illatio* pierwszej niedzieli czytamy, że przez post Chrystus wymazuje grzech matki Ewy, która gdyby dotrzymała zakazu próbowania owocu z drzewa, zachowałaby nieśmiertelność i raj (por. Q232il [MHM I 179]). Równocześnie przez posłuszeństwo Chrystusa, dzięki Jego postowi, zostajemy

¹⁶ Zob. oracje: Q229al, Q232il, Q244ap, Q288pn, Q331ad, Q355pn, Q377ad, Q416pp, Q445al, Q455ad, Q460ps, Q467al, Q481il, Q482ps, Q535ad, Q540ps.

podniesieni z upadku nieposłuszeństwa Adama, który nie dochował nakazanej mu przez Boga abstynencji. W końcu oracja używa wymownej metafory kielicha śmierci, który człowiek wypił przez grzech pierwszych rodziców, a który jest owocem drzewa. Teraz zaś został dla nas przygotowany kielich zbawienia, z którego pijemy zdrowie jako owoc drzewa krzyża (por. Q232il [MHM I 179]). W innej oracji znajdujemy passus, który mówi o rajskim grzechu obżarstwa pierwszych rodziców, w którego wyniku został utracony Eden – teraz nam przywrócony przez abstynencję Chrystusa (por. Q336ps [MHM I 229]).

Illatio poniedziałku trzeciego tygodnia podejmuje ten temat, mówiąc, że Jezus, poszcząc 40 dni, odpokutował pierwszy grzech obżarstwa, który został przekazany wyrokiem na wszystkich potomków. Równocześnie modlitwa pokazuje Jezusa, który pościł za wszystkich, choć równocześnie sam wszystkich karmił i cierpiał głód. Ten, który wiecznie jest w pełni nasycony, aby odpokutować chciwość tych, którzy dali się wciągnąć w grzech obżarstwa (por. Q381il [MHM I 249–50])¹⁷.

W końcu *Illatio* piątku czwartego tygodnia pokazuje Jezusa jako Boga i Pana, który zwyciężył w walce z diabłem w czasie kuszenia na pustyni, ucząc nas, że w walce z pokusami należy stosować broń postu. Właśnie dzięki poszczeniu Jezus odzyskał to, co zostało utracone przez jedzącego Adama (por. Q425il [MHM I 267]).

3.6. Miła ofiara postu

Omawiając teologię postu w liturgii hiszpańsko-mozarabskiej, można zauważyć, że najczęściej pojawiającym się w oracjach motywem jest „ofiara postu” składana Bogu z prośbą, aby była nieskalana, by się Bogu podobała i została przez Niego przyjęta¹⁸. Dziesiątki modlitw w ten czy podobny sposób łączą temat ofiary eucharystycznej z wielkopostną ofiarą postu, którą dla Bożej chwały i przebłagania za nasze grzechy składają wierni.

Ten związek celebrowanej ofiary eucharystycznej i przyłączanej do niej naszej ofiary 40 dni postu jest podkreślany na wiele sposobów przez autorów hiszpańskiej eucharystyki. Szczególnie uderzające jest to, że określenia w wyrażeniach takich jak: „post miły Bogu” („*ieiunium gratum*”) (Q303pp [MHM I 212]), „*ieiunia nostra tibi acceptabilia fiant*” (Q391ap [MHM I 254]); „post nieskalany” („*ieiunium inculpabile*”) (Q253al [MHM I 188]); „*hostia postu*” („*ieiunii offerimus hostiam*”) (Q551ps [MHM I 323]), które w liturgii rzymskiej zawsze i w sposób konieczny odnoszą się do Najświętszej Ofiary Chrystusa, w liturgii hiszpańskiej wielokrotnie łączą się z postem, który podejmują wierni w okresie Czterdziestnicy. Często motyw ten odnajdujemy

¹⁷ Zob. także oracje: Q393ps, Q502il.

¹⁸ Zob. oracje: Q243pn, Q245il, Q253al, Q254pn, Q266ap, Q267il, Q269pp, Q270od, Q290il, Q292pp, Q303pp, Q308ad, Q310pn, Q233pn, Q335il, Q342ad, Q343al, Q344pn, Q345ap, Q348pp, Q359pp, Q360od, Q378al, Q380ap, Q383pp, Q399ad, Q401pn, Q404ps, Q414il, Q426ps, Q427pp, Q446pn, Q456al, Q461pp, Q473od, Q480ap, Q491ap, Q500pn, Q539il, Q551ps, Q552pp.

w oracji *Post Pridie*, która w liturgii hiszpańskiej pełni prawie zawsze funkcję epiklezy i anamnezy (por. Porosło 2023). W niektórych modlitwach w jednej oracji podmiotem epiklezy jest zarówno ofiara postu, jak i ofiara eucharystyczna, które mają być uświęcone Bożą mocą. Znając specyfikę epiklezy komunijnej liturgii hiszpańskiej (por. Porosło 2021, 481–90), moglibyśmy wręcz powiedzieć o szczególnej formie „epiklezy postnej” w liturgii mozarabskiej, będącej w pewnym sensie epiklezą komunijną, czyli prośbą o to, aby ofiara eucharystyczna, w którą się włączamy przez ofiarę naszego postu, przyniosła błogosławione owoce w naszym życiu oraz życie wieczne zmarłym, za których się modlimy. Dla przykładu wystarczy przywołać tu dwie oracje *Post Pridie*. Pierwsza, z piątku pierwszego tygodnia, prosi: „Panie, przyjmij ofiarę tego postu, którą ci składamy” („oblatum tibi huius ieiunii suscipe sacrificium”) (Q269pp [MHM I 195]). Druga to epikleza ze środy drugiego tygodnia, w której modlimy się słowami: „Ześlij, o Chryste, Synu Boży, ze świętych niebios Twoje obfite błogosławieństwo, aby zarówno post, który Ci ofiarujemy, był miły przed Twoimi oczami („quo et ieiunium nostare devotionis gratum efficiatur in oculis tuis”), jak i te ofiary zostały uświęcone błogosławieństwem Twojej mocy” (Q303pp [MHM I 212]). Konstrukcja zdania „quo et...” ukazuje ową podwójną epiklezę, gdzie Boże błogosławieństwo równocześnie czyni ofiarę postu miłą Bogu i uświęca leżące na ołtarzu dary ofiarne.

3.7. Uświęcenie postu

Z tematem ofiarowania Bogu postu 40 dni ściśle się łączy motyw uświęcania, błogosławienia i konsekrowania tegoż postu przez Boga oraz uświęcającej mocy samej praktyki postnej¹⁹. Jeżeli ofiara postu jest składana Bogu w ściślejszej łączności z ofiarą eucharystyczną, domaga się ona również uświęcenia mocą Boga. Zatem część modlitw prosi Boga o to, aby zesłał swoje błogosławieństwo albo uświęcił post. Dla przykładu *Post nomina* środy piątego tygodnia prosi: „Pobłogosław (*benedicantur*), najprzewielebniejszy Boże, praktykę postu i dary ofiarne” (Q468pn [MHM I 286]). Bardzo wymowne jest to, że dwie pierwsze oracje poniedziałku postnego pierwszego tygodnia (*Missa ieiunii de II feria*), od którego formalnie zaczyna się okres postny, proszą Boga o uświęcenie początku postu. W *Oratio admonitionis* znajdujemy słowa: „Prośmy dobroć Pana, aby uświęcił początek naszego postu w taki sposób, abyśmy mogli otrzymać łaskę bycia wysłuchanymi” (Q241ad [MHM I 182]), zaś w oracji *Alia*: „Uświęć, Boże, początek naszej abstynencji i przyjmij czystość naszej pokuty, abyśmy zostali uwolnieni od naszych grzechów i mogli doprowadzić do końca ten zbawienny czas postu” (Q242al [MHM I 182]).

¹⁹ Zob. oracje: Q242al, Q263ad, Q293od, Q356ap, Q389al, Q402ap, Q406od, Q457ap, Q468pn, Q478al, Q483pp, Q485bn, Q493ps, Q541pp.

Inne znowu oracje wskazują, że to sama praktyka postu jest źródłem naszego uświęcenia. Używając języka teologii scholastycznej, raczej obcego poetyckiej wrażliwości mozarabów, powiedzielibyśmy, że post jest przyczyną instrumentalną naszego uświęcenia. W piątek pierwszego tygodnia w jednej z oracji czytamy o tym, że *quadragesima* to „czas, w którym nasza dusza jest uświęcona postem” („in tempore que est anima sanctificanda ieiunio”) (Q263ad [MHM I 192]). Znowu oracją *Ad pacem* środy czwartego tygodnia, która towarzyszy przekazaniu znaku pokoju, prosi się Boga, aby pokojowi, który zostanie zesłany do najskrytszego miejsca serc wiernych, towarzyszyło uświęcenie tych, którzy poszczą („ieiunantibus fiat in permixtione sanctificationis”), oraz aby ów pokój służył ekspiacji tym, którzy nie poszczą (por. Q402ap [MHM I 258]).

3.8. Łaska wytrwania w poszczeniu

Post musi zostać uświęcony przez Pana, ale również poszczący potrzebują łaski do wytrwania w praktyce postu i abstynencji przez cały okres przygotowania do Paschy²⁰. Znajdujemy zatem w euchologii hiszpańskiej modlitwy, w których wierni proszą o łaskę wytrwania, niezbędne siły do trwania w owej wstrzeźliwości oraz siły potrzebne do walki z szatanem w trakcie poszczenia. Wierni muszą również zostać wzmocnieni Bożą siłą, aby w ogóle być w stanie pościć. Przytoczmy tylko dwa przykłady. W modlitwie *Alia*, odmawianej na sam początek wielkiego postu, prosi się, by przykazany w tym czasie post stał się dla wiernych „możliwy do spełnienia i zbawienny dzięki pomocy Tego, który go ustanowił dla naszej ekspiacji” („per eum nobis salubriter efficiatur pervium, per quem id ad expiationem novimus institutum”) (Q242al [MHM I 182]), zaś w *Alia* środy czwartego tygodnia czytamy: „Daj nam wolę abstynencji i siłę do postu” („Da nobis et abstinendi devotionem, et abstinentie promereri virtutem”) (Q400al [MHM I 258]).

3.9. Trzy praktyki wielkopostne: post, modlitwa i jałmużna

Główny motyw teologiczny rzymskiej liturgii Środy Popielcowej, rozpoczynającej okres wielkiego postu, jest zaczerpnięty z perykopy tego dnia. Mowa o trzech praktykach duchowych: poście, jałmużnie i modlitwie oraz ich wzajemnym związku. W liturgii hiszpańskiej ten temat również się pojawia, choć z pewnością nie jest on podstawowy²¹. Nie znajdujemy tu chociażby nawiązania do teologii, która te trzy praktyki interpretowała jako lekarstwa na trzy pokusy w scenie upadku Adama (Rdz 3,6), jak również w scenie kuszenia Jezusa na pustyni (Łk 4,3.5–7.9) (por. Pitre 2022, 99–110).

²⁰ Zob. oracje: Q242al, Q243pn, Q246ps, Q364ad, Q372od, Q373bn, Q400al, Q405pp, Q448il.

²¹ Zob. oracje: Q298al, Q455ad, Q466ad, Q473od.

W euchologii hiszpańskiej odnajdziemy prośbę o Boże miłosierdzie w naszej nędzy i udzielenie nam odpuszczenia grzechów dzięki postowi, modlitwie i jałmużnie (por. Q298al [MHM I 210]). Inna modlitwa, mająca formę zachęty wobec wiernych, wzywa do tego, aby być wytrwałym w modlitwie, pilnym w poście i szczodrym w jałmużnie, by w ten sposób zyskać obiecaną chwałę nieba (por. Q466ad [MHM I 285]). Jedna z modlitw wprowadzających do *Ojciec nasz* ukazuje Jezusa jako doskonały przykład abstynencji oraz nauczyciela, który pokazał nam, że mamy naśladować Go w modlitwie, szukać w lekturze i pukać do drzwi jałmużną i łzami (por. Q473od [MHM I 288]).

Kilka oracji bezpośrednio nawiązuje do Jezusowej nauki o związku modlitwy i postu, w której Pan tłumaczył uczniom, że pewien rodzaj złych duchów można wyrzucić tylko modlitwą i postem (por. Mk 9,29)²². Temat duchowej walki podejmują jeszcze inne oracje, które np. wzywają wiernych do walki z obżarstwem przez post²³ albo pokazują, iż „przez wstrzemięźliwość i post został doprowadzony do upadku ten, który czerpał swoją siłę z upadku w obżarstwo [...], a złośliwa sugestia węża została zdeptana lekarstwem postu” (Q263ad [MHM I 192]).

3.10. Owoce postu – doskonałe oczyszczenie

Na koniec nie można pominąć wątku owoców, które rodzi w człowieku wierzącym praktyka postna. Pośrednio już wspomnieliśmy o wielu duchowych dobrach, które wierni zyskują dzięki poszczeniu. Jednakże w liturgii hiszpańskiej, obok takich tematów, jak: odnowienie, zwyciężenie czy uzdrowienie naszych słabości, zdecydowanie na pierwszy plan wysuwa się motyw oczyszczenia dzięki praktyce postu²⁴. Dla przykładu *Oratio admonitionis* poniedziałku drugiego tygodnia prosi: „Niech dokona On [„Dominum qui est vera Trinitas”] doskonałego oczyszczenia naszych dusz podczas tego wyznaczonego czasu postu” (Q286ad [MHM I 205]). W *Post Pridie* środy piątego tygodnia oprócz prośby o uświęcenie złożonych na ołtarzu darów znajduje się epikleza nad wiernymi, którzy poszczą i uczestniczą w Eucharystii: „Przez błogosławieństwo Twojej łaski [...] oczyść serca tych, którzy poszczą, od wszelkiego skażenia grzechem” (Q472pp [MHM I 287–88]).

²² Zob. oracje: Q256il, Q299pn, Q390pn, Q395od, Q403il, Q489al.

²³ Zob. oracje: Q377ad, Q382ps, Q489al.

²⁴ Zob. oracje: Q286ad, Q287al, Q300ap, Q311ap, Q332al, Q388ad, Q403il, Q472pp, Q501ap, Q536al, Q539il, Q548al.

Zakończenie

Choć może się wydawać, że wielki post w każdej rodzinie liturgicznej ma ten sam cel, jakim jest przygotowanie wiernych do świętowania i celebrowania Paschy, to jednak nie można powiedzieć, że liturgia tego okresu w każdym rycie jest taka sama. Każdy ryt ma swój *genius*, inaczej rozkłada akcenty i ma swoją unikalną teologię. Nie inaczej jest w odniesieniu do okresu *quadagesimae* rytu hiszpańsko-mozarabskiego. Chociaż ważnymi elementami tego czasu w tradycji hiszpańskiej jest rozbudowana mszalna liturgia słowa, rys katechumenalny czy temat *passio et traditio Domini*, to jednak na pierwszy plan wysuwa się zachęta do wytrwałego poszczenia i zachowania abstynencji od mięsa przez 40 dni okresu przygotowującego do Paschy. Post ten, mimo że nakazany przez prawo, to jednak przyjęty i podjęty przez wiernych dobrowolnie, ma zostać uświęcony przez Boga i stać się dla Niego miłą ofiarą, „niepokalaną hostią”, która – w jedności z darami eucharystycznymi – ma być zaniesiona podczas liturgii do Pana i stać się swoistą formą modlitwy wstawienniczej za siebie samych oraz bliskich zmarłych. Liturgia hiszpańska podkreśla, że wielkopostna abstynencja jest „duchowym denarem”, dziesięciną z całego roku, która – zgodnie z Pismem Świętym – należy się samemu Bogu. Post w tradycji hiszpańskiej nigdy nie był rozumiany w duchu gnostyckim (zawsze walczone z pryscylikańskim odniesieniem do cielesności) jako walka z cielesnością czy deprecjonowanie tego, co cielesne. Wręcz przeciwnie, liturgia ukazuje owoce postu zarówno w odniesieniu do ciała, jak i ducha oraz umysłu człowieka. Czterdziestodniowy post Mojżesza, Eliasza i Jezusa są dla wiernych przykładami wytrwałości oraz pragnienia życia słowem Bożym, nie zaś tylko pokarmem cielesnym. Jezusowy post na pustyni i walka z diabłem nie tylko są ukazane w kluczu mimetycznym, ale nade wszystko zbawczym: Nowy Adam, który umiał pościć i odrzucić diabelską pokusę zamienienia kamieni w chleb, jest Zbawicielem i Odnowicielem pierwszych rodziców – Adama i Ewy, którzy wpuścili zło i śmierć na świat, ponieważ zgrzeszyli obżarstwem, nie umiając pościć, aby odeprzeć szatańską pokusę zjedzenia owocu z zakazanego drzewa. Dlatego też – według tradycji mozarabskiej – przez post mamy udział w Passze Chrystusa, stajemy się uczestnikami ofiarowanego nam zbawienia od grzechu i uświęcenia.

Bibliografia

- Arocena, Félix María, Adolfo Ivorra, and Alessandro Toniolo, eds. 2009. *Concordantia missalis hispano-mozarabici*. Monumenta Studia Instrumenta Liturgica 57. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana; Toledo: Arzobispado de Toledo. (= CMHM).
- Asurmendi, Jesús María. 1996. “El leccionario de Cuaresma en el misal hispano-mozárabe.” *Revista Española de Teología* 56 (4): 517–22.

- Aurelius Augustinus, *Epistula* 55, 15–17: Aurelius Augustinus. 1898. *Epistula* 55, 15–17. Edited by Alois Goldbacher. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 34/2. Vienna: Tempsky.
- Baron, Arkadiusz, and Henryk Pietras, eds. 2006. *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*. Synody i Kolekcje Praw 1. Kraków: WAM. (= SCL).
- Breviarium Gothicum secundum regulam beatissimi Isidori*. 1862. In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 86. Paris: Garnier Frères.
- Brou, Louis. 1951. "L'Alleluia dans la liturgie mozarabe: Étude liturgico-musicale d'après les manuscrits de chant." *Anuario Musical* 6:3–90.
- Cánovas, Ignacio Tomás. 2020. "La celebración de los tiempos de Cuaresma y Pascua en la liturgia hispano-mozárabe." *Toletana: Cuestiones de Teología e Historia* 43:69–88.
- "Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus" [25.01.1983]. 1983. *Acta Apostolicae Sedis* 75 (cz. 2): 1–317. Tekst polski: [b.a.]. 1984. *Kodeks Prawa Kanonicznego. Przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu Polski*. Poznań: Pallottinum.
- Eusebius Hieronymus, *Ad Galatas* II, 4: Eusebius Hieronymus. "Commentaria in Epistolam ad Galatas II, 4." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 26:377–79. Paris: Garnier Frères.
- Férotin, Marius, ed. 1995. *Le Liber mozarabicus sacramentorum et les manuscrits mozarabes: Réimpression de l'édition de 1912 et bibliographie générale de la liturgie hispanique, préparées et présentées par Anthony Ward et Cuthbert Johnson*. Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia 78. Instrumenta Liturgica Quaderrensiensia 4. Roma: C. L. V. – Edizioni Liturgiche. (= LMS).
- Gregorius Magnus, *Homilia* 16: Gregorius Magnus. 1857. "Homilia 16 in Evangelium." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 76:1134–38. Paris: Garnier Frères.
- Isidorus Hispalensis, *De ecclesiasticis officiis*: Isidorus Hispalensis. 1862. "De ecclesiasticis officiis." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 83:737–826B. Paris: Garnier Frères.
- Isidorus Hispalensis, *Sententiarum* II, 44: Isidorus Hispalensis. 1862. "Sententiarum II.44." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 83:651–54A. Paris: Garnier Frères.
- Ivorra, Adolfo. 2012. "Comentario a las lecturas dominicales de la Cuaresma mozárabe." *Liturgia y Espiritualidad* 43:59–71.
- Ivorra, Adolfo. 2017. *Liturgia hispano-mozárabe*. Barcelona: Centre de Pastoral Litúrgica.
- Izydor z Sewilli. 2012. *Sentencje*. Translated by Tatiana Krynicka. *Źródła Myśli Teologicznej* 66. Kraków: WAM. (= ŻMT 66).
- Janini, José. 1958. "De institutione quadragesimae apud S. Hieronumum." *Periodica de Re Morali, Canonica, Liturgica* 47:41–60.
- Janini, José. 1961. "Cuaresma visigoda y carnes tollendas." *Anthologica Annua* 9:11–83.
- Johannes Cassianus, *Conlatio* 21, 25–26: Johannes Cassianus. 2004. "Conlatio 21, 25–26." In *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, 2nd ed., edited by Michael Petschenig and Gottfried Kreuz, 13:600–602. Wien: Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften.
- Kordel, Michał. 1935. *Liturgia mozarabska (hiszpańsko-wizygocka) w dziele "De ecclesiasticis officiis" św. Izydora ze Sewilli: Studium historyczno-liturgiczne*. Kraków: Mysterium Christi.

- Leonus Magnus, *De quadragesima* I, III: Leonus Magnus. 1846. "Sermo 39, 41: De quadragesima I, III." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 54:263–67, 272–74. Paris: Garnier Frères.
- Missale Hispano-Mozarabicum*. 1991. Vol. 1. Toledo: Conferencia Episcopal Española; Arzobispado de Toledo. (= *MHM I*).
- Missale Mixtum secundum regulam beati Isidori Hispalensis episcopi*. 1862. In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 85. Paris: Garnier Frères.
- Nadolski, Bogusław. 2006. "Dni krzyżowe." In *Leksykon liturgii*, edited by Bogusław Nadolski, 327–28. Poznań: Pallottinum.
- Nieścior, Leon. 2019. "Post w czasach ojców Kościoła." In *Post jako praktyka duchowa: Ojcowie Kościoła o poście*, edited by Leon Nieścior, 24–26. Kraków: Wydawnictwo M.
- Philastrius, *Liber de haeresibus* 149: Philastrius. 1845. "Liber de haeresibus 149." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 12:1283–87. Paris: Garnier Frères.
- Pinell, Jordi. 1998. *Liturgia Hispánica*. Barcelona: Centre de Pastoral Litúrgica.
- Pitre, Brant. 2022. *Wprowadzenie do życia duchowego: Droga modlitwy z Jezusem*. Translated by Michał Wilk. Kraków: eSPe.
- Plezia, Marian, ed. 1959. *Słownik łacińsko-polski*. Vol. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Plezia, Marian, ed. 1998. *Słownik łacińsko-polski*. Vol. 3. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Porosło, Krzysztof. 2021. *Pneumatología del Missale Hispano-Mozarabicum „De Tempore.” Análisis litúrgico-teológico de la eucología pneumatológica*. Barcelona: Centre de Pastoral Litúrgica; Kraków: WAM.
- Porosło, Krzysztof. 2023. "Wielość teorii dotyczących epiklezy rytu hiszpańsko-mozarabskiego." *Wrocławski Przegląd Teologiczny* 31 (1): 113–38. <https://doi.org/10.52097/wpt.5485>.
- Porosło, Krzysztof. 2024. "Mariology in the Euchology of Advent and Christmas in the Hispanic-Mozarabic Rite." *Verbum Vitae* 42 (3): 643–67. <https://doi.org/10.31743/vv.16924>.
- Roszak, Piotr. 2015. *Mozarabowie i ich liturgia: Chrystologia rytu hiszpańsko-mozarabskiego*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Taft, Robert Francis. 2014. "Częstotliwość Eucharystii na przestrzeni dziejów." In *Ponad Wschodem i Zachodem: Problemy rozumienia liturgii*, edited by Robert Francis Taft, 111–42. Translated by Sebastian Gałęcki and Elżbieta Litak. Kraków: Fundacja "Dominikański Ośrodek Liturgiczny"; Wydawnictwo M.
- Vives, José, ed. 1963. *Concilios visigóticos e hispano-romanos*. España Cristiana 1. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas; Instituto Enrique Flórez. (= *CVHR*).
- Vives, José, and Jerónimo Claveras, eds. 1946. *Oracional visigótico*. Monumenta Hispaniae Sacra 1. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas; Escuela de Estudios Medievales, Sección de Barcelona. (= *OV*).

